

П. П. ТОЛОЧКО

ПРО ПРИНАЛЕЖНІСТЬ І ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ДІАДЕМ І БАРМ В ДРЕВНІЙ РУСІ

Серед численних виробів ювелірного ремесла древньої Русі особливе місце займають діадеми і барми. Виготовлені із благородних металів в техніці перегородчастих емалей, скані і черні, які були вершиною древньоруської ювелірної майстерності, вони здавна приваблювали до себе увагу дослідників як твори ремесла і мистецтва. В літературі, присвяченій древньоруському ювелірному ремеслу, вивчалась чудова техніка цих виробів, художні їх якості і особливості.

Значно менше уваги приділялось питанням приналежності і функціонального призначення діадем і барм. В археологічній літературі, де в тій чи іншій мірі ці питання порушені, немає єдиної думки про те, кому вони належали і що означали.

Між тим важливість з'ясування цих питань цілком очевидна. Визначивши, кому належали діадеми і барми, з'ясувавши їх зміст і значення, ми зможемо відновити не тільки сторінку життя і побуту певних кіл древньоруського населення, а й дати більш виразні характеристики соціальної належності тих городищ і поселень, де вони були або ще будуть знайдені.

Діадеми і барми відомі нам здебільшого із скарбів або поодиноких випадкових знахідок. Жодного разу вони не траплялись у похованнях. Отже, умови їх знаходження не можуть дати відповідь на поставлені запитання.

У зв'язку з цим для вивчення діадем і барм залучаються також письмові пам'ятки, мініатюри, емалеві зображення князів, фрески, мозаїки та інші джерела не тільки Київської Русі, а й інших країн.

Нижче дається зведення для всіх відомих на сьогодні діадем та барм по можливості відповіді на поставлені вище запитання.

1. Перша діадема¹ була знайдена в Києві на садибі Гребеновського по Троїцькому завулку в 1889 р. (рис. 1). Ця золота, прикрашена емаллями діадема, яка нагадує зубчаті корони², має сім кіотців, у яких подано деісусний чин (моління). Діадема складалась з дев'яти щитків, які скріплювались один з одним за допомогою шести ниток або ж дротин, які прогягувались через шість отворів, зроблених у кожній боковій стінці. Всі кіотці діадеми прикрашені перегородчастою емаллю і мають підвісні гачки (по три під кожним кіотцем) для підвішування перлинної бахроми. Гачки, що знаходяться у вершинах кіотців і в місцях уступів аroachної верхівки, призначались для тих самх кіотців. Довжина діадеми 33,5 см. Діадему можна датувати кінцем XI ст.

¹ Н. П. Ко н д а к о в, Русские клады, СПб, 1896, стор. 19—20, табл. 8.

² Б. А. Р ы б а к о в, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 382.

II. Друга діадема³ була знайдена в скарбі на Дівич-Горі біля с. Сахнівки, Канівського району, Черкаської області, в 1900 р. (рис. 2). Як і київська, сахнівська діадема має сім кіотців у вигляді гостроверхих арок і двох трапецієвидних пластинок. Всі арочки і пластинки прикрашені перегородчастою емаллю білого, синього, зеленого, бірюзового, жовтого і червонуватого кольорів. Центральний кіотець займає поясне зображення чоловічої фігури в синьому платті й оплеччі. На голові — висока корона жовтого кольору, в руках — скіпетри. Фігура поміщена на кулі, по боках якої зображені два грифони, скомпоновані в нижній частині кіотця. В цьому пишному орнаментальному оточенні відтворена дуже поширена в XI—XII ст. середньовіковому мистецтві легенда про вознесіння Олександра Македонського на небо в колесниці, яку тягнуть два грифони. Подібні зображення є в Успенському і Дмитрієвському соборах у Володимирі⁴.

Останні шість кіотців діадеми мають однаковий орнамент: в середині круг з орнаментальним хрестом, з чотирьох боків круга розташовані стилізовані гілки. Трапецієвидні бокові пластинки прикрашені такими ж, як і на кіотцях кругами, але більших розмірів і п'ятьма трикутниками. У вершинах кіотців і кутах, утворених уступом арочної верхівки, припаяні гачки, до яких крипились перлини. Вишу кожного кіотця — по дві петьки, які також призначались для підвішування перлинних піднизей. Довжина діадеми 35 см.

Орнаментальні мотиви сахнівської діадеми мають багато таких елементів, які своїми коренями сягають в глибину віків (круг, дерево життя і т. д.). Характерно, що в цей час з'являються і чудові собори Галицько-Волинського та Володимир-Суздальського князівств, які також оздоблені давніми орнаментальними і сюжетними композиціями. Датується сахнівська діадема XII ст.⁵

III. В цьому ж селі Сахнівка був знайдений кіотець із бронзи, який, очевидно, належав ще одій діадемі⁶ (рис. 3а). Кіотець позолочений і багато прикрашений перегородчастою емаллю синього, білого, червоного і бірюзового кольорів. Орнаментований він чотирма серцевидними фігурами, повернутими гострими кінцями до середини, так що вони утворюють в середині кіотця немовби орнаментальний хрест. По кутах кіотця знаходяться різні чотирикутники, а зверху, в арочці — пальметка на світлому фоні емалі. Неважко помітити схожість цього орнаменту з орнаментом великої сахнівської діадеми. Форма кіотця, характер орнаменту і техніка оздоблення свідчать про те, що він дійсно є лише ланкою від розгубленої діадеми.

IV. В 1901 р. недалеко від м. Ярославля було знайдено золоту бляшку в формі кіотця від діадеми з зображенням матері божої (рис. 3б). Прикрашений синьою, блакитною і жовтою емаллю, цей кіотець має три підвісних гачки для перлин і виконаний в формі арочки. Він може бути датований серединою XII ст.⁷

V. П'ята діадема була виявлена на обкладинці знаменитого Мстиславового євангелія (рис. 3в). Формою пластинок і зображеннями на них (на двох кіотцях зображені св. Гліб і Борис) вона нагадує київську діадему. За вірним припущенням Б. О. Рибаківа, ці кіотці спочатку були в складі діадеми і лише пізніше попали на оправу євангелія⁸.

VI. Шоста діадема була знайдена в 1903 р. в скарбі с. Кам'яний

³ Н. Ф. Беляшевский, Замечательный клад велико-княжеской эпохи, АЛЮР, 1900, стор. 151—162.

⁴ ДП, V, К. 1909, стор. 55; Н. Ф. Беляшевский, Замечательный клад велико-княжеской эпохи. АЛЮР, 1900, стор. 153—154.

⁵ Н. Ф. Беляшевский, вказ. праця, стор. 151.

⁶ ДП, V, стор. 7.

⁷ ОАК за 1901 г., стор. 122.

⁸ Б. А. Рыбаков, Прикладное искусство и скульптура, История материальной культуры древней Руси, т. II, М.—Л., 1951, стор. 424, 425.

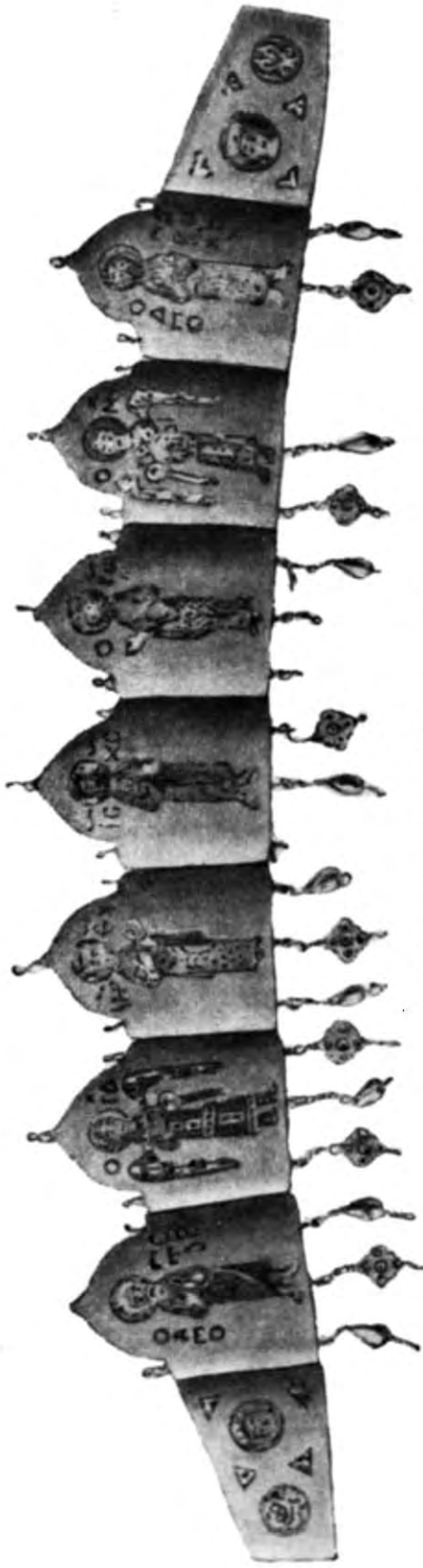

Рис. 1. Діадема з деісунним чном, Київ.

Рис. 2. Сахнівська діадема.

Брід, кол. Радомишльського повіту, Київської губернії⁹. За формою вона дуже відрізняється від попередніх. Це довгаста, вузька, вигнута пластина. Зверху її іде ряд дірочок для кріплення, знизу — ряд петельок для нанизування перлинної бахроми. Пластинка має гнізда, в яких містяться дорогоцінні камені. Вільня від каменів поверхня декорована ві-

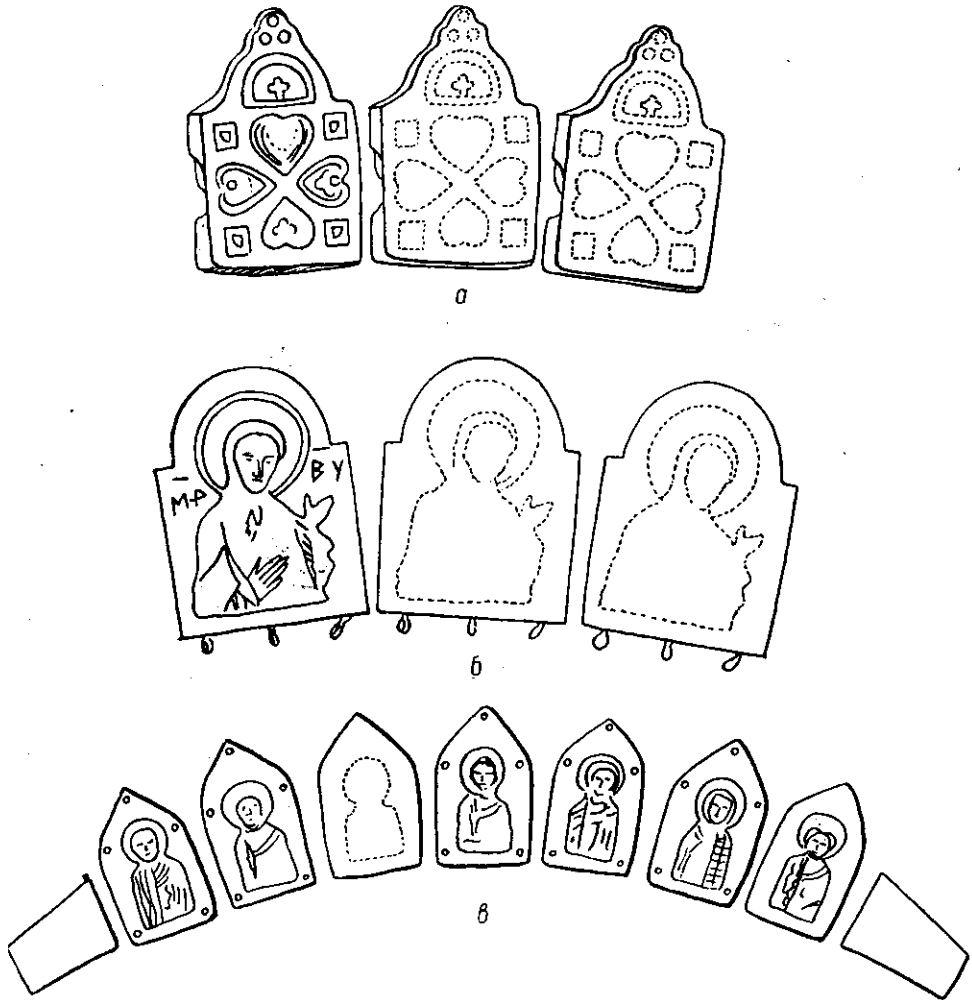

Рис. 3. а) друга сахнівська діадема, б) ярославська діадема, в) діадема з обкладинки Мстиславого євангелія.

зерунком сканої нитки. Ця багато оздоблена діадема має невеликі розміри і ледве доходила до висків.

VII. Згідно з повідомленням В. Б. Антоновича, на Княжій Горі, недалеко від м. Канева, Черкаської області, була знайдена ще одна золота діадема, але, на жаль, вона безслідно пропала для науки. Її продали ювеліру. І лише кілька листочків золота було придбано у свій час В. Б. Антоновичем для університетського музею¹⁰. Пізніше й ці кусочки були загублені, і до нас дійшла лише згадка про неї.

VIII. К. Калайдович, описуючи скарб Рязанських барм, вказував, що в 1792 або 1793 рр. в Старій Рязані в ур. Городок була внорана зо-

⁹ А. С. Гущин, Памятники художественного ремесла X—XIII вв., Л., 1936, стор. 59.

¹⁰ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в частных руках, т. I, К., 1890, стор. 12.

лота корона, яка, як і вищезазначена діадема, також потрапила до рук ювеліра ¹¹.

Таким чином, є вісім археологічно засвідчених діадем, а не три, як прийнято вважати. Звичайно, і це далеко не всі діадеми Київської Русі. Багато з них, мабуть, спіткала така ж доля, як діадем із Княжої Гори і Старої Рязані, а багато ще й досі лежить в землі.

Щодо приналежності і функціонального значення древньоруських діадем дослідниками були висловлені найрізноманітніші, нерідко цілком протилежні думки. Так, Н. П. Кондаков, описуючи київську діадему, вважав, що вона була жіночою прикрасою, роблячи при цьому застереження, що з такою думкою були згодні не всі і що шоломовидна форма кіотців не давала змоги віднести діадему до жіночих прикрас уже першим її дослідником ¹². В іншій праці він висловив думку про те, що кіотці діадеми ясно вказують на цей вінець, як корону або церковний шлюбний вінець ¹³. Третє його припущення полягало в тому, що діадема також могла бути і прикрасою ікони ¹⁴.

М. Ф. Біляшевський, описуючи сахнівську діадему, відносить її до князівської сім'ї, хоч і не вказує, кому конкретно вона належала — князю чи княгині ¹⁵.

Н. І. Петров, говорячи про сахнівську діадему і барми, які були знайдені разом з нею, зазначав, що вони використовувались древньоруськими князями ¹⁶.

Г. Ф. Корзухіна всі діадеми відносить до предметів жіночого вбрання ¹⁷.

Для вирішення питання про приналежність і функціональне призначення діадем в Київській Русі велике значення мають зображення древньоруських князів на монетах, князівських сімей на мініатюрах, фресках і мозаїках соборів, а також зображення царів інших країн.

Найдавніші зображення древньоруських князів знаходимо на монетах X ст., які, за класифікацією І. І. Толстого, відносяться до монет Володимира Святославича. На лицьовому боці цих монет знаходиться зображення князя у зріст, на голові його царський вінець, з якого на плечі звисають довгі підвіски. В правій руці Володимира жезл ¹⁸. За свідченням Анни Комнін, такі ж атрибути становили відзнаку і візантійського імператора ¹⁹.

Зображення древньоруських князів зустрічаються також і на мініатюрах XI ст. Так, на одній з мініатюр Трірської Псалтирі знаходимо зображення Ярополка, його дружину, матір і апостола Петра. Голову князя вінчає золота корона, яка складається з широкого обруча або стемі, оздобленої дорогоцінними каменями і унизана бахромою з перлин. На голові княгині такаж корона, але без чітко вираженої перлинної бахроми ²⁰. Присутність апостола Петра, патрона князя, повинна свідчити про божественний характер великокнязівської влади.

Інша мініатюра дає зображення Христа-спасителя, який сидить на троні і вінчає однаковими коронами Ярополка і його дружину. Їх під-

¹¹ К. Ф. Калайдович, Письма об археологических исследованиях в Рязанской губернии, М., 1823, стор. 27.

¹² Н. П. Кондаков, Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в., СПб, 1906, стор. 110.

¹³ Н. П. Кондаков, Русские клады, СПб, 1896, стор. 146.

¹⁴ Н. П. Кондаков, Изображение..., стор. 114.

¹⁵ Н. Ф. Биляшевский, Замечательный клад велико-княжеской эпохи, АЛЮР, 1900, стор. 162.

¹⁶ Н. И. Петров, ЧВЮ НЛ, кн. XVI, вып. 4, К., 1902.

¹⁷ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М., 1954, стор. 60.

¹⁸ И. И. Толстой, Древнейшие русские монеты X—XI в., СПб, 1893, стор. 40.

¹⁹ Анна Комнин, Сказание о делах царя Алексея Комнина, стор. 142.

²⁰ Н. П. Кондаков, Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в., СПб, 1906, стор. 15.

водить до нього апостол Петро і свята Ірина — патрони Ярополка і його дружини²¹.

Ці мініатюри мають дуже велике значення. Крім того, що вони дають деяке уявлення про вінці-корони, хай навіть візантійського типу, бачимо і ще одну цікаву обставину. Вінчання на престол князів Христом-спасителем робить їх не просто великими князями, але «боговінчаними» або «боговибраними». А це вже важливе свідчення для вирішення питання про приналежність і функціональне призначення древньоруських діадем.

Зображення, подібні описаним вище, знаходимо і в інших християнських країнах, зокрема в мозаїках храму св. Віталія в Равенні (VI ст.), а також в одному з храмів Грузії. В першому з них зображені цар Юстиніан і цариця Феодора в однакових коронах²², в другому — цариця Тамара і цар Георгій III²³.

Особливий інтерес для дослідження становлять емалеві зображення древньоруських князів. Часто вони передаються в шапках з золотим околицем, оздобленим дорогоцінними каменями і кіотцями, одиночним або ж трійним. Такі кіотці розміщались посередині околиця, над чолом і були прикрашені дорогоцінними каменями і портретними зображеннями, очевидно, Христа, матері божої і Іоанна предтечі. Останні через малий розмір предметів і схематичність рисунка не могли бути передані досить чітко²⁴. Прикладом таких зображень можуть бути зображення святих Бориса і Гліба на Кам'яно-Бродській гривні. На головах князів — високі шапки з золотими околицями і начільниками (кіотцями). Аналогічні зображення зустрічаємо і на фресках XIII ст. в Ліпні біля Новгороду²⁵. Отже, всі розглянуті зображення древньоруських князів передають їх у парадному головному уборі, короні, який, очевидно і має відношення до наших діадем.

Відомо, що звичай прикрашати царські особи був дуже поширений на нашій території і у більш ранні часи²⁶, а також в інших країнах²⁷.

Особливо важливо для нас визначити приналежність і призначення діадем у Візантії, з якою Київська Русь була в найбільш тісних культурних відносинах. Дочка візантійського імператора Олексія Комніна Анна Комніна вказувала, що у Візантії севастократ кесар та інші чини прикрашались вінцями, які були далеко нижчі від діадем. Царська діадема мала вигляд півкулі і з усіх боків була оздоблена перлинами та дорогоцінними каменями, з яких одні лежать на ній, а інші спускаються на плечі²⁸.

Цікаві дані знаходимо і в трактаті Кодіна «Книга о чинах». За Кодініним діадему або стему²⁹ у Візантії носили тільки царі. Деспот же носив скіадій, прикрашений перлинами, севастократ — стефанос, прикрашений дорогоцінними каміннями і перлинами з каморою спереду³⁰.

Із всього сказаного вище видно, що кожному розряду вельмож у Візантії відповідає певний головний убір. Основними ж інсигніями ім-

²¹ Н. П. Кондаков, *Изображение...*, табл. 4.

²² Ф. И. Буслаев, *Сочинение по археологии и истории искусства*, СПб, 1908, стор. 97.

²³ Ш. Я. Амирашвили, *История грузинского искусства*, М., 1950, табл. 90.

²⁴ А. И. Успенский, *Очерки по истории русского искусства*, М., 1910, т. I, стор. 212.

²⁵ ОАК за 1903 г., СПб, 1906, стор. 193.

²⁶ В. Ф. Пещанов, *Мелитопольская диадема*, КСИА, вып. II, 1961, стор. 71—74.

²⁷ Г. Картер, *Гробница Тутанхамона*, М., 1959, табл. 94; Ф. Р. Любкер, *Реальный словарь классической древности*, СПб-М., стор. 299; М. М. Дьяконов, *Очерк по истории древнего Ирана*, М., 1961, стор. 83; М. И. Ростовцев, *Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре*, ИАК, вып. 49, стор. 118—124.

²⁸ А. Комнина, *Сказания о делах царя Алексея Комнина*, ч. III, п. 4, СПб, 1859, стор. 142.

²⁹ Діадери і стери мали однаковий зміст і були складовими і головними частинами царських (князівських) корон.

³⁰ Н. П. Кондаков, *Изображение...*, стор. 74, 85—86.

ператора були здавна пурпурна мантия і діадема, і як би не мінялись їх форми, все ж тільки ці два типи залишались завжди приналежностями імператорського сану³¹.

Діадемою також посвячувались царі на престол. Підтвердження цьому положенню ми знаходимо в книзі Прокопія Кесарійського «Про війни». Описуючи бунт народу при Юстиніані і вибори якогось Іпатія в царі, він говорить: «Так як у бунтарів не було діадеми або іншого, чим прикрашаються царі, то вони наділи йому на голову золотий ланцюг і проголосили імператором»³².

Як бачимо, традиції прикрашати діадемами особи, що мали царську владу, були дуже поширені у Візантії. На Русь вони могли проникнути як з Візантії, так і з інших країн. Та звідки б не прийшли ці традиції на Русь, ясно одне: Київська Русь не була та і не могла бути винятком у цьому відношенні.

Проте це ні в якій мірі не значить, що форма древньоруських діадем повинна бути такою, якою вона була в інших країнах, зокрема у Візантії. Відомо, що форма діадем на протязі багатьох сторіч зазнавала ряду змін, в тому числі і в середині кожної країни. Отже, незважаючи на спільність цих традицій, кожна країна виробила свої форми діадем-корон, з своїми особливостями як в техніці виготовлення, так і в характері оздоблення.

Від аналізу історичних даних з питання про походження діадем в різних країнах, а також з аналізу зображень, які дають нам уявлення як про саму діадему, так і про її приналежність і призначення, перейдемо до аналізу самих діадем, а також змісту зображення на них.

На діадемах — Київській, Ярославській і з обкладинки Мстиславового євангелія вміщено зображення деїсуса (моління). З'ясування ідейного змісту і приналежності деїсусних композицій на них має надзвичайно важливе значення для осмислення цих пам'яток древньоруського прикладного мистецтва. Деїсусний чин звичайно включав у свою композицію Христа, матір божу, Іоана предтечу. Пізніше ця композиція була доповнена вміщенням архангелів Михаїла і Гавриїла. Проте і така композиція не була непорушна і деїсус міг часто мінятись й доповнюватись в залежності від того, на чому він зображувався і хто його замовляв. Прикладом зміни і розширення деїсусної композиції може бути переяславський потір, деїсус якого розширений за рахунок вміщення св. Георгія, а також новгородський сіон, який має розширений деїсус в зв'язку з вміщенням св. Василя³³. Деїсусні композиції на наших діадемах також розширені. На київській ми маємо апостолів Петра і Павла, а на діадемі із Мстиславового євангелія — святих Бориса і Гліба.

Що ж означали деїсусні композиції на діадемах і кому вони могли належати? Час виникнення деїсусного чину сягає далеко в глиб віків. Вперше ця композиція з'являється в VII ст. і пов'язується з ім'ям патріарха єрусалимського Сафронія. Символізуючи ідею заступництва за гріхи людства перед богом, деїсус став широко відомий і популярний в середньовічному мистецтві³⁴. В Київській Русі він зображувався на речах переважно князівського і церковного характеру, а також розміщався на стінах найголовніших соборів³⁵.

На так званому шоломі Ярослава Всеволодовича, знайденому на місці Липецької битви, ми бачимо зображення деїсусного чина, хоч і в

³¹ Н. П. Кондаков, *Изображение...*, стор. 91.

³² Прокопий, *О войнах*, кн. I, гл. 24, стор. 155 (цит. за Д. Прозоровским, *Труды III АС*).

³³ В. Л. Янин, *О первоначальной принадлежности шлема Ярослава Всеволодовича*, СА, 1958, № 3, стор. 57.

³⁴ В. Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, М., 1960, стор. 93.

³⁵ В Софії Київській і Новгородській, в Георгієвському соборі в Юр'єві Польському і т. д.

дещо відмінній від діadem композиції. Зміна композиції і заміна деяких членів цього деїсуса були викликані як специфікою призначення шолома, так і специфікою його форми. Згідно з припущенням дослідників шолома, цей деїсус міг означати особисто патрональний характер³⁶. Цілком ймовірно, що такий шолом не тільки захищав голову, але також був і знаком князівської відзнаки, а можливо і влади. Іпатівський літопис, описуючи битву при Руті (1151 р.) розповідає, що пораненого Ярослава Мстиславича його ж воїни впізнали лише по зображенню на шоломі:

Рис. 4. Угорська корона.

«На шеломе над челом написан святой мученик Пьянтилеймон злат»³⁷. Очевидно, і шолом Ярослава Мстиславича, як і пізніший шолом Ярослава Всеволодовича, мав зображення деїсуса.

Значний інтерес для нас становить і угорська корона, описана і досліджена Н. П. Кондаковим³⁸ (рис. 4). Ця корона оздоблена за звичаем візантійських вінців, великими дорогоцінними каменями, насадженими в гніздах, а також чотирикутними емалевими пластинками з фігурними поясами зображеннями. Це знайома уже нам композиція деїсуса. Над пластинками з зображеннями розміщаються арочки, які складаються з угольників і півкуль і ідуть у вигляді променів по передній частині корони, чим нагадують форму наших діadem³⁹. Відомо, що цією

³⁶ В. Л. Янин, вказ. праця, стор. 57.

³⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 439.

³⁸ Н. П. Кондаков, *Изображение...*, стор. 65—66.

³⁹ Цікаво відзначити, що і візантійські імператори нерідко прикрашались діademою, яка також мала вигляд вінця з променевими зубцями. Д. И. Прозоровский. К вопросу о регалиях, приписываемых Владимиру Мономаху, Труды III АС, стор. 155.

короною посвячувались на князівство венгерські князі, а можливо і королі. Слід також відзначити, що зображення деїсуса на венгерській короні має багато спільного з зображеннями на наших діадемах не тільки щодо композиції, але й щодо характеру самих зображень⁴⁰.

Розглянуті приклади переконливо показують, що зображення деїсуса, символа покровительства або патроната, зустрічається на речах, які належали особам князівського роду. Та це й зрозуміло. Адже в цей символ християнською релігією вкладався глибокий зміст. Він повинен був оберігати і охороняти не просто людину, але князя, державного діяча, з благополуччям якого зв'язувалось і благополуччя держави, якою він управляв.

Отже, виходячи з усього сказаного вище, видно, що діадеми Київська, Ярославська та Мстиславова євангелія скоріше всього були вінцями — коронами древньоруських князів.

Крім сюжетів церковного характеру, символами князівської влади були і деякі світські. Один з таких сюжетів, присвячений міфологічній темі, і є на золотій діадемі з с. Сахнівка. Як уже відзначалось, у центральному кіюці цієї діадемі зображено вознесіння Олександра Македонського на небо. Кому ж міг належати цей символ? Відомо, що з ім'ям Олександра Македонського завжди пов'язувалось уявлення про державну мудрість, велич, могутність, світову владу, лицарство і т. д.⁴¹ Звичайно ж діадема з такими символами повинна була прикрашати князів⁴². І було б навіть дивно, якби діадема з подібними символами належала жінці, прикрасами якої мали бути речі символізуючі ніжність, лагідність, благородство і т. ін.

Кам'яно-Бродська діадема за своїми розмірами, формою, технікою виготовлення і т. д. абсолютно відрізняється від попередніх. Вона набагато менша перших, не має зображень, оздоблена дорогішими каменями, а також тонким орнаментом, виконаним технікою скані. Виходячи із специфіки форми і техніки виготовлення цієї діадемі, можна припустити, що остання була прикрасою у вигляді своєрідного очелля жінки князівського, а можливо й боярського кола. При розкопках новгородського Борисоглібського собору було виявлено кілька поховань з діадемами чисто декоративного характеру. Жодна із знайдених не мала зображень. Згідно з припущенням дослідників цього собору, поховання з діадемами належали боярській сім'ї⁴³.

Наші висновки про призначення діадем в Київській Русі підтверджуються і аналогіями пізнішого часу. Письмові джерела часів Московської Русі (літопис по Никоновському списку, писцові книги, книги опису царського майна і т. д.) згадують про діадему тільки у зв'язку з ім'ям царя. Незмінна присутність цієї прикраси в царському вбранні вказує як на приналежність діадем в Московській Русі, так, очевидно, і на те, що ця традиція прийшла в Московську Русь із Русі Київської. Ряд письмових джерел прямо вказує на спадкоємність традицій прикрашати царя діадемою. В літописі по Никоновському списку вінчання на престол Івана IV описується так:

⁴⁰ Очевидно деїсус був офіційним символом верховної світської влади в усьому християнському світі.

⁴¹ Одним з улюблених сюжетів в середньовічному мистецтві був сюжет вознесіння Олександра Македонського на небо. Людям імпонував цей сюжет, який відповідав воєнним тривогам того часу. В мистецтві і літературі прославлялись військова доблесть, енергія, воля до перемоги та інші риси в характері Олександра Македонського. (История культуры древней Руси, т. II, М., 1951, стор. 174—175).

⁴² В Дмитрієвському соборі у м. Володимирі, збудованому Всеволодом III, симетрично князівському скульптурному портрету, вміщена сцена «Вознесіння Олександра Македонського». На стінках Дмитрієвського собору-храму «великого Всеволода», в образі якого було втілено апофеоз його могутності, ця композиція була особливо доречна. (Н. Н. Воронин, Зодчество Северо-восточной Руси, М., 1961, стор. 437).

⁴³ А. А. Строков, Раскопки в Новгороде в 1940 г., КСИИМК, вып. XI, стор. 73.

«Венчан бысть прародителя его венчанием, царя великого князя Владимира Мономаха животворящим крестом, венцем царским и диадимую, еже древле тема животворящим крестом, венцем царским и диадимую венчан бысть на царство русское прародитель его князь великий Владимир»⁴⁴.

У писцових книгах знаходимо опис вінчання на царство Олексія Михайловича: «В лето... великий государь и царь великий князь Алексей Михайлович изволил венчаться царским пресветлым венцем и святыми бармами, еже есть диадимую, по древнему царскому чину»⁴⁵.

У царя Федора Олексійовича теж були: «диадима первого наряду», «диадима второго наряду», «диадима золотая греческого дела», «диадима с образами святого Спаса, Богородицы, Предтечи, архангелов» и т. д.⁴⁶ Остання діадема з деісусом, хоч і не мала такої форми як древньоруські, а була скоріше всього бармами, але той факт, що символом царської влади був все той же деісус, вказує на прямий зв'язок змісту князівських релігій часів Київської Русі з релігіями московських царів.

Обряд вінчання на князівський престол, очевидно, був перенесений також у весільний обряд. Звідси і назви молодих — «князь і княгиня»⁴⁷. Звідси і схожість, звичайно лише за формою, руських дівочих весільних вінців з древньоруськими діадемами. Остання обставина, очевидно, і дала підстави деяким дослідникам відносити діадеми виключно до жіночих прикрас.

Із усього сказаного вище можна зробити такі висновки:

I. Діадеми з певними символами завжди, на всіх етапах розвитку суспільства були інсигніями царів. Київська Русь не була та й не могла бути в цьому винятком. Є всі підстави гадати, що в Київській Русі подібні діадеми були атрибутами князівської влади.

II. Твердження про те, що діадеми з вищезазначеними зображеннями були приналежністю жіночого убору, немає під собою достатніх підстав. Серед тисячі жіночих прикрас немає жодного предмета з зображенням деісуса. Жінки мали право прикрашатись діадемами, очевидно, лише в тому випадку, якщо вони були княгинями, або ж дружинами князів.

Переконливим доказом цьому можуть бути зображення на мініатюрах Ярополка і його дружини, царя Георгія III і цариці Тамари, Юстиніана і Феодори.

Барми. Не менш важливим і цікавим, але не більш з'ясованим, залишається питання про приналежність і функціональне призначення древньоруських барм, які почали траплятися при розкопках або у випадкових знахідках скарбів, починаючи з 30-х років XIX ст. Тоді ж вони дістали свою назву. Як правило, кожна знахідка барм мала по кілька округлих медальйонів з зображеннями, які становили певну сюжетну і декоративну композицію.

I. В 1822 р. на місці древньоруського міста Рязані було відкрито знаменитий скарб золотих речей. До його складу входило одинадцять золотих медальйонів з емалевими зображеннями святих: матері божої, Христа, св. мученика Гліба (рис. 5), великомучениці Варвари і т. д. Велика кількість медальйонів, а також різниця в їх формах і розмірах, свідчить про те, що тут є не один набір медальйонів, а щонайменше два⁴⁸. Перший набір складається з трьох медальйонів (табл. I), другий — з

⁴⁴ Летопись Никоновского списка, СПб, 1769, ч. VII, стор. 50—52 (цит. за Саввантовым).

⁴⁵ П. Саввантов, Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, СПб, 1896, стор. 5.

⁴⁶ Там же, стор. 32.

⁴⁷ Д. И. Прозоровский, вказ. праця, Труды III АС, т. I., стор. 157.

⁴⁸ Н. П. Кондаков, Русские клады, СПб, 1896, стор. 153.

шести. Знайдені тут намистини, оздоблені сканню і перлинами, очевидно, також відносились до цих двох наборів медальйонів.

Перше визначення речам рязанського скарбу 1822 р. було дане К. Қалайдовичем. Він відніс їх до церемоніальних великокнязівських прикрас і назвав бармами⁴⁹. Всі наступні знахідки такого типу входили в літературу під цією назвою.

Рис. 5. Медальйон з зображенням Гліба.

II. В 1868 р. в тій же Рязані було виявлено ще два набори барм. Перший набір мав два медальйони з емалевими зображеннями спаса і богородиці⁵⁰, другий — п'ять медальйонів, виготовлених із срібла і прикрашених розквітлим декоративними хрестами. Характерно, що вони були знайдені поблизу залишків князівського терему, а також собору Бориса і Гліба⁵¹ (табл II).

III. В 1924 р. у Києві на території Михайлівського Золотоверхого монастиря було відкрито скарб золотих речей. Головними предметами цього скарбу були два округлі медальйони з емалевими зображеннями Христа і св. Мученика⁵².

IV. В 1842 р. при плануванні майданчика навколо нової Десятинної церкви виявлено величезний скарб, серед речей якого були «кольо-

⁴⁹ К. Ф. Қалайдович, Письма к А. Малиновскому об археологических исследованиях Рязанской губернии, М., 1823, стор. 7.

⁵⁰ Н. П. Кондаков, вказ. праця, стор. 153.

⁵¹ Там же, стор. 111.

⁵² Там же, стор. 101.

Табл. 1. Барми. Старорязанский скарб 1822 р.

рові зображення людських осіб на манер святих». На одному медальйоні овальної форми, який мав жгутову рамочку по краю, а зверху проушину для ланцюжка, було зображення Христа з євангелієм і буквами ІС, ХС.⁵³

V. В 1880 р. в скарбі, який було виявлено по вулиці В. Житомирська, знаходились три медальйони з емалевими зображеннями деісусного чину⁵⁴ (табл. III).

VI. У скарбі 1938 р., виявленому по вулиці М. Житомирській, було

Табл. II. Барми. Старорязанський скарб 1868 р.

знайдено срібний позолочений медальйон з рельєфним зображенням богоматері. Від бусиноподібного вушка залишилось лише дві петельки⁵⁵.

VII. У скарбі 1939 р., виявленому на Стрілецькій вулиці, було три медальйони, виконані черню. На двох з них були зображення богома-

⁵³ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.—Л., 1954, стор. 106.

⁵⁴ Н. П. Кондаков, вказ. праця, стор. 117.

⁵⁵ Г. Ф. Корзухина, вказ. праця, стор. 114.

тері і архангела, а третій медальйон був інкрустований великими каменями⁵⁶.

VIII. В 1837 р. у м. Володимирі, на території древнього Ветшаного міста, поблизу Срібних воріт, відкрито скарб, найбільш значними предметами якого були два набори медальйонів від барм; один з зображенням деісусного чину, другий з зображеннями орнаментальних розквітлик хрестів.

IX. В 1865 р. на тій же території були знайдені фрагменти чотирьох

Табл. III. Барми. Київ, вул. Велика Житомирська, скарб 1880 р.

або п'яти срібних медальйонів, біля яких знаходились позолочені нами-стини. На медальйонах були зображені архангели⁵⁷.

X. В 1850 р. при земляних роботах в Чернігові було знайдено скарб. До його складу входив срібний медальйон (від барм) з зображенням розквітлого декоративного хреста⁵⁸.

XI. В 1892 р. біля с. Сільці, Староруського району, недалеко від Новгородка, було знайдено скарб, до складу якого входили срібні округлі медальйони від барм. Всі п'ять медальйонів були прикрашені розквітлими декоративними хрестами⁵⁹ (табл. IV).

XII. В 1851 р. недалеко від м. Суздаля А. С. Уваровим був знайдений скарб, в якому знаходились срібні круглі медальйони, оздоблені черню (6 штук). На п'яти медальйонах є зображення розквітлик декоративних хрестів, на одному — поясне зображення юного мученика⁶⁰ (табл. V).

XIII. В 1908 р. біля с. Стара Буда, колишньої Київської губернії, було виявлено скарб в глиняному горшку з чотирма срібними круглими медальйонами. На одному з них зображений Ісус Христос, на другому — матір божа (нехватає Предтечі), на третьому і четвертому медальйонах — зображені декоративні хрести⁶¹.

XIV. В 1891 р. на городищі Княжа гора, Київської губернії, Н. Ф. Беляшевським був знайдений скарб, в якому знаходились два круглих золотих медальйони з зображеннями богоматері і Предтечі (деісус), виконані перегородчатою емаллю з перлинами навколо шитка⁶².

XV. В 1903 р. біля с. Кам'яний Брід, колишньої Київської губернії, при прокладці дороги було знайдено скарб. Головним предметом цього

⁵⁶ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, стор. 119.

⁵⁷ Н. П. Кондаков, Русские клады, стор. 110.

⁵⁸ Там же, стор. 108.

⁵⁹ Г. Ф. Корзухина, вказ. праця, стор. 149.

⁶⁰ Там же, стор. 147.

⁶¹ Там же, стор. 126.

⁶² Н. Ф. Беляшевский, Замечательный клад великокняжеской эпохи, АЛЮР, 1901, стор. 156.

скарбу була золота шийна гривна, що складалася з спаяних круглих медальйонів з емалевими зображеннями ликів деісусного чину⁶³ (рис. 6).

XVI. В 1888 р. в с. Спасо-Болгари, Казанської губернії, в знайденому скарбі ювелірних речей було 9 круглих медальйонів із срібла, покритих позолотою, які становили набір великого оплеччя або барми. Ме-

Табл. IV.

1-3 -барми. Новгородський скарб. 1892 р.; 4-медальйон з зображенням Христа.

дальйони на лицьовій стороні мають візерунки з різних варіантів рисунка хреста, основа якого роздвоюється на дві гілки⁶⁴.

Отже, в значній кількості древньоруських центрів були зроблені знахідки барм. Зображення деісусних композицій на них означали, очевидно, те ж саме, що й зображення деісуса на діадемах та інших князівських речах. Таким чином, те, що сказано з приводу приналежності і призначення діадем, справедливо може бути віднесено і до барм.

⁶³ А. С. Гущин, Памятники художественного ремесла X—XIII вв., Л., 1936, стор. 59.

⁶⁴ Там же, стор. 81—82.

У деяких випадках барми були виявлені разом з діадемами (наприклад, в Сахнівці). Цей факт свідчить про те, що в таких випадках перед нами князівський скарб з повним набором князівських регалій.

Навряд чи можна сумніватись в тому, що барми, які становлять групу князівських речей, дуже споріднених за своїм змістом з діадемами,

Табл. V. Суздальське оплеччя.

були також і символами князівської влади. Такої думки у свій час додержувались К. Калайдович, А. Оленін,⁶⁵ Д. Прозоровський, Сабінін⁶⁶ та ін. Довгий час вона вважалась вірною і не піддавалась сумнівам.

⁶⁵ А. Оленін, Рязанские древности, СПб, 1831, стор. 18—20.

⁶⁶ Сабінін, О бармах, Русский исторический сборник, М., 1838, т. III, «Бармы могут означать и оплечья и головные украшения — диадему, а также конечные украшения платьев», стор. 305.

Проте в кінці минулого століття Н. П. Кондаковим, а в останній час Г. Ф. Корзухіною були висловлені деякі сумніви як щодо правильності терміну «барми» (Н. П. Кондаков), так і щодо їх приналежності і призначення (Г. Ф. Корзухіна),

«Щодо барм,— писав Н. П. Кондаков,— то ми прийшли до остаточного висновку, що слово барма походить від скорочення слова ба гр о-

Рис. 6. Золоте оплеччя з Кам'яного Броду.

ма, а це слово, що означає пурпурну тасьму по краю одежі, бортах, комірі і т. д., в свою чергу, походить від слів ба гр о р, ба гр о в ий, ба гр я н ий» і т. д.⁶⁷ Виводячи слово барма з стародавніх руських слів, Н. П. Кондаков не поширив його на округлі медальйони з зображеннями. Він говорить, що назва барми, під якою ввійшли в науку медальйони з зображеннями, є лише плід непорозуміння і що вони були охрещені першою назвою, яка прийшла в голову, без будь-якого аналізу⁶⁸.

Проте дослідження Н. П. Кондакова в цьому питанні так і не привели до перегляду думок про правильність терміну. Не запропонувавши

⁶⁷ Н. П. Кондаков, Русские клады, стор. 85, 160.

⁶⁸ Там же, стор. 85, 160.

цим медальйонам іншого терміну, він по суті не зміг довести і невірність попереднього терміну «барми». Через це і після виходу в світ праці Н. П. Кондакова «Русские клады» медальйони з зображеннями зберегли свою стару назву.

Зовсім інше тлумачення запропонувала Г. Ф. Корзухіна. Вона пов'язує термін барми з шведським словом *Bagm* — груди і додає, що там і досі плаття молодої називається *Bagm Kläde*. У зв'язку з цим, на її думку, вважати барми церемоніальним князівським і обов'язково чоловічим убором немає ніяких підстав⁶⁹. Говорячи, що барми могли потрапити на Русь в XI ст., коли знатні вікінги подовгу гостювали при дворі київських князів, а жінкою Ярослава була Інгерда, Г. Ф. Корзухіна не пояснює, хто привіз їх із Скандинавії і хто їх став носити на Русі. Правда, в іншому місці вона заявляє, що відносити термін «барми» до округлих медальйонів з зображеннями немає підстав, і що їх скоріше всього можна назвати монистом, а отже і віднести до жіночого убору⁷⁰.

Спробуємо розібратись, яке ж припущення з'являється вище найбільш вірогідне. Твердження Н. П. Кондакова про те, що округлі медальйони були названі бармами чисто випадково, навряд чи справедливе. Звичайно, ні К. Калайдович, ні А. Оленін, ні інші дослідники, очевидно, не могли назвати чудові знахідки рязанського скарбу бармами, не маючи на те підстав. Адже відомо, що слово «барма» зустрічається в письмових джерелах уже на початку XIV ст. Так, в 1328 р. московський князь Іван Калита відказав своєму сину Іоану «коць великий с бармами», а другому сину Андрію «скарлатное портище сажено сь бармами»⁷¹. Цілком можливо, що барми як термін, а тим більше як прикраса, були відомі на Русі і значно раніше. Відомо, що чернігівський князь Михайло в 1245 р., відмовляючись іти на поклін до татар, зняв з себе коць, кинув його до ніг князів і сказав: «Примите славу света сего»⁷². Мабуть, що коць князя чернігівського був не просто багато оздоблений, а й виражав його князівські відзнаки.

Більш детальні дані про барми та їх використання дають нам письмові джерела часів Московської Русі. Так, при вінчанні на престол Дмитрія Івановича в 1498 р. серед Успенського собору був поставлений налой, а на ньому поклали «шапку да бармы, да покрыли ширинкою»⁷³. В цьому випадку барми цілком певно зв'язуються з ім'ям царя під час його вінчання на престол. Слід відзначити, що барми не були нашиті на якийсь одяг, а являли собою цілком самостійне церемоніальне оздоблення. І ця традиція, напевне, виникла задовго до виникнення Московської Русі. Підтвердженням цьому може бути відома повість від 1551 р. «О присылке Владимиру Мономаху Константином Мономахом царских утварей», написана на дверях царського місця в московському Успенському соборі. В цій повісті сказано, що Костянтин велів принести: «Ожерелья, сиречь святыя багормы, иже на плещу своего носаше»⁷⁴.

Цінні дані про приналежність і призначення барм у Московській Русі ми знаходимо і в роботі під редакцією В. Прохорова⁷⁵.

Насамперед, слід спинитись на зображенні царя XVI ст. в Софії Новгородській. Із опису царського одягу видно, що цар був у шапочці, в платті з пристібним оплеччям або бармами. Цар Михайло Федорович при вінчанні на царський престол був у кафтані, шитому золотом, а також накладних бармах з зображенням деісуса. У царя Федора Олек-

⁶⁹ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М., 1954, стор. 57.

⁷⁰ Там же, стор. 56.

⁷¹ Собрание государственных грамот и договоров, М., 1813, ч. I, стор. 32 (цит. за П. Савваитовим, вказ. праця, стор. 7).

⁷² Софиевский временник, М., 1820, ч. I, стор. 269 (цит. за І. Забеліним, Домашний быт русских царей, М., 1915, стор. 432).

⁷³ П. Савваитов, вказ. праця, стор. 24.

⁷⁴ Н. П. Кондаков, Русские клады, СПб., 1896, стор. 163.

⁷⁵ В. Прохоров, Материалы по истории русских одежд, СПб., 1881, стор. 13, 41.

сійовича була діадема (тобто барми) з зображенням Спаса, Богородиці, архангелів і т. д.⁷⁶

Таким чином, із всього сказаного вище ми бачимо, що барми Московської Русі скрізь згадуються тільки з іменем осіб царського сану. І хоч до нас не дійшли барми цього часу, письмові джерела описують їх як нагрудне оздоблення з зображенням деісуса.

Термін «барми», проти якого в свій час виступав Н. П. Кондаков, а тепер Г. Ф. Корзухіна, зустрічається, як це вказується вище, лише на початку XIV ст. Проте час появи терміну ні в якому разі не можна зв'язувати з часом виникнення самої прикраси. Ця порівняно пізня згадка її в якій мірі не може бути підставою для доказу того, що слово «барми» з'явились на Русі не раніше XIV ст. Проте якраз відсутність цього слова в письмових джерелах Київської Русі і дала привід окремим дослідникам шукати для округлих медальйонів інший термін.

Так, Г. Ф. Корзухіна запропонувала для медальйонів з зображенням термін «монисто». Проте, на нашу думку, навряд чи цей термін міг вживатись у древній Русі по відношенню до округлих золотих і срібних медальйонів з зображеннями. Відомо, що монисто походить від древньоіндійського слова *маніс* і означає намисто з перлин та дорогоцінних каменів⁷⁷. Подібне визначення мониста ми знаходимо і у відомій праці П. Савваїтова. Монисто — від східного слова *мані* — дорогоцінний камінь⁷⁸. Звичайно, не виключена можливість, що до складу мониста могли входити і якісь бляшки, монети і т. ін., але називати монистом золоті і срібні округлі медальйони з зображенням святих, очевидно, не можна. Замість того, щоб відшукувати для них назви, під якими вони ніде не зустрічаються в літературі ні в Київській, ні в Московській Русі, вірніше було б називати їх тією назвою, тим терміном, який вони мали в Московській Русі і під якими (не безпідставно) стали так широко відомі в археологічній літературі — бармами.

Коли з'явились барми на Русі, певно сказати не можна. Один з дослідників Московської збройної палати А. О. Вельтман писав, що царський чин — золотий вінець, святі барми, держави, ланцюги при животному хресті збереглися з 988 р. і по цей час.⁷⁹ Дослідник висловив думку, що князівські регалії, в тому числі і барми, прийшли до нас з Візантії тоді, коли Русь приймала християнство. Такої ж думки був і Д. Прозоровський⁸⁰. Вірогідність такої думки цілком очевидна.

Проте не виключена можливість, що прикраси типу древньоруських барм потрапили на Русь і в більш ранні часи. Відомо, що ще в пору пізньої римської імперії встановився тип особливого шийного оздоблення з круглих блях, які носились на ланцюгу і означали знаки особистої гідності. Ця прикраса складалась не з каменів і перлинних намистин, а з різновеликих блях, які були прикрашені філігранню, перлами, дорогоцінними каменями і мали вигляд округлих медальйонів⁸¹. Такі прикраси, оплеччя, були звичайними подарунками Візантії варварським князям. В цьому відношенні значний інтерес являє медальйон Ювіана, знайдений в Борочицькому скарбі. Цей медальйон, виготовлений в IV ст. із світложовтого золота, прикрашений філігранню, зерню і дорогоцінними каменями, нагадує принцип оздоблення древньоруських медальйонів від барм. Такі золоті медальйони імператорського часу призначались для подарунків прибічникам імператора і вождям тих племен, яких хотіла задобрити імперія⁸².

⁷⁶ М. А. Тиханова, Борочицкий клад, СА, XXV, М., 1956, стор. 310—313.

⁷⁷ П. Савваїтов, вказ. праця, стор. 32.

⁷⁸ И. Забелин, История русской жизни, М., 1912, стор. 359.

⁷⁹ П. Савваїтов, вказ. праця, стор. 78.

⁸⁰ А. О. Вельтман, Московская оружейная палата, М., 1860, стор. 27—30.

⁸¹ Д. И. Прозоровский, вказ. праця, Труды Ш АС, т. II, стор. 146.

⁸² Н. П. Кондаков, Русские клады, СПб, 1896, стор. 166.

Раннім прототипом наших барм може бути також медальйон з Глодоського скарбу. Останній був оздоблений перлинами, мав проушину і носився на золотому ланцюгу⁸³. Пізніше ці оплеччя — барми стали прикрашатися емалевими іконками і, можливо, уже в цьому вигляді потрапляли на Русь, де стали приналежністю князів,⁸⁴ як емблема їх влади⁸⁵.

В 1894 р. недалеко від м. Таганчі, Канівського повіту, Київської губернії, в районі між Россю і Россавою, в курганному похованні знатного воїна або князя було виявлено круглий медальйон з іконою, виготовлений з позолоченого срібла (табл. 4). Медальйон має рельєфне зображення Ісуса Христа з євангелієм і може бути датований VIII ст. І. Хойновський писав, що всі предмети поховання становили атрибути князівської влади. Медальйон з зображенням Христа означає символ мудрості божої і був, очевидно, подарований візантійським імператором князю росів, хоч останній ще і не був християнином⁸⁶.

Твердження Г. Ф. Корзухіної, що барми потрапили на Русь лише тоді, коли знатні вікінги подовгу гостювали при дворі київських князів, не може вважатись правильним. Дійсно, в старожитиостях Швеції ми знаходимо кілька екземплярів барм, виготовлених із срібла і прикрашених декоративними розквітлим хрестами, які мають багато спільного з такими ж хрестами на наших бармах. Але, як зазначав ще Н. Кондаков, ці скандинавські старожитиості самі походять з Русі, або ж були виготовлені за древньоруськими зразками⁸⁷.

Із усього сказаного вище про древньоруські барми напрошуються такі висновки: 1) барми Київської Русі були завжди приналежністю князівського убору; 2) вони були не просто декоративними прикрасами, але й символами — емблемами князівської влади.

Знаходження барм з деісусом і орнаментальними хрестами у багатьох древньоруських центрах свідчить про те, що барми носили не тільки великі князі, але й удільні, як володарі нащадки першовічанного.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы принадлежности и функционального назначения древнерусских диадем и барм.

Диадемы найдены в восьми пунктах. По изображениям, они делятся на три группы: диадемы с изображением деисуса; диадемы с изображением мифологического сюжета; диадемы с орнаментальными мотивами. Сопоставление древнерусских диадем с коронами византийских императоров, анализ изображений на диадемах и на других княжеских вещах, а также форма диадем, напоминающая короны, позволили сделать вывод о том, что рассмотренные выше диадемы были венцами — коронами древнерусских князей.

Отдельную группу княжеских вещей, родственных диадемам по изображениям, составляют бармы — округлые медальоны с изображениями ликов деисусного чина, а также орнаментальных крестов. Они встречаются при раскопках многих древнерусских центров. Всего археологически засвидетельствовано 16 находок древнерусских барм.

Исходя из анализа смысла деисусных коле анализа вещей родственных по значению, а также из письменных упоминаний о бармах можно заключить, что они были принадлежностью княжеского убора.

⁸³ Скарб опрацьовується в Інституті археології АН УРСР і готується до публікації.

⁸⁴ И. Толстой, Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, СПб, 1897, стор. 41.

⁸⁵ Н. П. Кондаков, Изображение княжеской русской семьи в миниатюрах XI в., 1906, стор. 146.

⁸⁶ И. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, К., 1896, стор. 118—124.

⁸⁷ Н. П. Кондаков, Русские клады, стор. 172.